

STARÉ A NOVÉ TEORIE REVOLUCE: DESET PERSPEKTIV*

KAREL ČERNÝ

Pracoviště historické sociologie, Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze
E-mail: karlos.cernoch@post.cz**ABSTRACT****Theories of Revolution: Old and New**

The paper deals with a career of post-classical sociological theories of revolution since 1920s until present. It is critically introducing and comparing them showing which aspects of the revolutionary situation each of them cover or ignore. It starts with the behavioral approach of P. Sorokin, socio-psychological approach of J. Davies and T. Gurr, economic approach of M. Olson and modernization approach of S. P. Huntington. Then it focuses on the political approach of Ch. Tilly and structuralist approach of T. Skocpol and others. Finally it discusses recent paradigm shifts in the field: cultural, gender, demographic and media turns.

Keywords: revolution; paradigm shifts; reductionism; sociological theory

Přehledová studie kriticky nastiňuje kariéru sociologických teorií revoluce. Důraz výkladu je přitom kladen na způsob, jakým tyto teorie vysvětlují *příčiny* revolucí, spíše než jejich průběh či výsledek. Výklad zároveň respektuje chronologii. Postupuje proto od starších teorií k těm novějším ve snaze nabídnout alespoň hrubou představu vývoje těchto teorií v postklasickém období sociologie. Začíná tedy behaviorálním (20. léta 20. století) a sociálně-psychologickým pohledem (60. léta). Následuje v sociologii méně známý ekonomický pohled Mancura Olsona a modernizační pohled S. P. Huntingтона (začátek a konec 60. let). Vedle dnes již klasických sociologických pohledů státocentrických a strukturálních (70. a 80. léta) jsou ve druhé části studie představeny novější paradigmatické „obraty“ ke kultuře, demografii, genderu a novým médiím (od 80. let 20. století do současnosti).

Všem z pojednávaných sociologických přístupů k revolucím je přitom společné, že neaspírají na detailní explanaci příčin či průběhu jedné historické revoluce. Naopak postupují spíše komparativně, když se pokoušejí o identifikaci společných vzorců a obecnějších pravidelností identifikovatelných u většího množství revolucí, jež byly v době vzniku dané teoretické koncepce známy. Do určité míry je všem pojednávaným přístupům

* Studie vznikla v rámci řešení projektu GAČR č. 13-35717P Strukturální příčiny arabských revolucí a nástupu politického islámu. Fakulta humanitních studií, Univerzita Karlova v Praze. Rád bych na tomto místě zároveň poděkoval Jiřímu Vinopalovi za konzultace jednotlivých verzí tohoto textu. Podobně vděčím za cenné rady i anonymnímu recenzentovi.

společný také způsob, jakým revoluci rozumějí. Většinu z nich proto odpovídá definice revoluce, která hovoří o tom, že jde o relativně rychlou, hlubokou, diskontinuitní a rozsáhlou sociální změnu v politické organizaci, sociální struktuře, kontrole hospodářských zdrojů a v převládajícím mýtu společenského pořádku. Zároveň se předpokládá, že je tato změna vynucena masovou mobilizací obyvatel. Nejde tedy o jakkoliv radiální reformy, jež by byly společnosti naordinované z pozice státní moci. Přičemž je vždy přítomen moment násilí, nebo alespoň moment reálné hrozby jeho užití (srov. Velký sociologický slovník, 1996, pp. 928–929).

Větší nejednotnost mezi pojednávanými přístupy panuje ve věci odlišení revoluce od příbuzných procesů, jako je například *převrat* (rychlá a protizákonná výměna vlády kontraelitou), *puč* (násilné převzetí vlády armádou či její částí), *nepokoj* (spontánní a málo organizovaný výbuch frustrací a násilí bez předem jasně definovaného cíle) nebo *občanská válka* (ozbrojený boj mezi nábožensky, etnicky či třídně vymezenými segmenty společnosti). Tyto vůči revoluci hraniční procesy lze od revoluce relativně snadno odlišit analyticky. Nikoliv však již při analýze konkrétní historické reality, protože bývají často součástí některé z revolučních fází, mohou revoluci bezprostředně předcházet, nebo po ní mohou bezprostředně následovat. Když proto někteří autoři aplikují svůj koncept na historické příklady, mívají zároveň na mysli i tento širší komplex soupeření. Na tuto skutečnost proto čtenáře hned v úvodu upozorňujeme (srov. Sztompka, 1994; Tilly, 2006).

Konečně, je zapotřebí hned v úvodu čtenáře upozornit, že řada autorů svůj explanační model příčin či průběhu revolucí rozšiřuje i na případy tzv. neúspěšných revolucí. Případně na případy četných možných náběhů k revolucím, které se ale nerozvinuly. Například historik Miroslav Hroch (2007, pp. 18–20) v této souvislosti pokládá typologické dělení revolucí na úspěšné a neúspěšné či vítězné a poražené, za příliš hrubé. Revoluce totiž někdy mohou prosadit některé své požadavky a vést k významné sociální, politické či hospodářské změně, která přežije i jejich neslavnou porážku (revoluční rok 1848 v Rakousku, ruská revoluce 1905). Jindy revolucionáři zvítězí a na určitý čas se chopí moci, avšak nakonec jsou poraženi a dojde k restauraci (Velká francouzská či anglické revoluce). Případ, kdy revoluce vítězí a je dlouhodobě úspěšná, je v historii nejméně častý (nizozemská revoluce z druhé poloviny 16. století, americká revoluce, ruská revoluce 1917). Krom toho lze ještě uvažovat právě o zde zdůrazňované revoluci „prvního kroku“, která se z prvotních dílčích drobných vítězství nedokáže rozvinout a je „zadupána“ hned v zárodku (polské povstání 1830–31, Pařížská komuna 1871, maďarské povstání 1956).

Prvním cílem přehledové studie je poskytnout v české sociologii základní a maximálně kompletní nástin teorií revoluce, které má postklasická sociologie k dispozici. A to s důrazem na zhodnocení přínosu novějších teorií spjatých s výše zmíněnými paradigmatickými obraty nebo s důrazem na u nás méně známé perspektivy. Snahou proto bude rozkročit se v dějinách sociologických reflexí revoluce maximálně doširoka a obsáhnout je od zakládajících počátků (Sorokin), přes teorie, jež se staly zavedeným kánonem sociologického teoretizování často zmiňovaným v učebnicích (Gurr, Davies, Skocpol, Tilly), až do současnosti, která nabízí četné teoretické inovace a „obraty“. Pomocným kritériem pro výběr jednotlivých teorií revoluce tedy byla vedle snahy obsáhnout delší časové období a relativně rovnoměrně ho pokrýt také snaha vybrat takové teorie, které budou vzájemně natolik odlišné, že čtenáři poskytnou základní představu o vysoké variabilitě teoretických

přístupů, respektive představu o nárůstu této teoretické pestrosti v čase. Nicméně studie zároveň hodlá každou z teoretických perspektiv pojednat – i na takto omezeném prostoru – maximálně do hloubky, informačně bohatě a přitom kriticky.

Pokud je nám známo, v uplynulých dvaceti pěti letech v českém prostředí nevyšel žádný kritický přehled sociologických teorií revoluce; mezi dosud nejpracovanější přehledové texty lze řadit kritická představení dílčích historicko-sociologických koncepcí revolucí Barringtona Moorea (srov. Pullmann, 2007), Thedy Skocpolové, Charlese Tillyho a Michaela Manna (srov. Holubec, 2010, 2013). Tato ignorace sociologických teorií revoluce, projevující se mimo jiné i absencí tématu ve většině standardních sociologických učebnic (například Keller, 1997; Giddens, 2013) a také absencí tématu v jinak vyčerpávajících přehledech soudobé sociologie (například Šubrt, 2007, 2008a, 2008b, 2010, 2013, 2014), ostře kontrastuje s erudovaným zájmem o problematiku revoluce a sociálního konfliktu v české meziválečné (například Masaryk, 1913, 1925; Lederer, 1940, 2006) i poválečné sociologii (například Krejčí, 1968a, 1968b, 1992). A podobně silně sociologický nezájem o teoretizování revolucí kontrastuje s živým zájmem a s monumentálními analýzami problematiky husitské (například Šmahel, 1993a, 1993b, 1993c, 1993d), buržoazní (například Hroch, 1981, 1990), únorové (například Kaplan, 1993) či listopadové (Suk, 2003) revoluce na poli české historické vědy. Historie si tak adoptovala osiřelá a bytostně sociologické téma, a to včetně snah nabídnout obecnější teoretické závěry či typologie (srov. Hroch, 2007). Výjimkou z výše řečeného představuje česká sociologická recepce teoretizování o revolucích v pojetí sociologických klasiků, jako byli Vilfredo Pareto, Max Weber a především Karel Marx (například Keller, 2004; Hauser, 2007). Podobně dobře je v českém prostředí pokrytý kritický rozbor Marxova pojetí revoluce z pera Ralfa Dahrendorfa (například Klofáč & Tlustý, 1965; Keller, 1990; Znebežánek, 2007, 2015). Teoriím revolucí u sociologických klasiků se proto v této stati věnovat nebudeme.

Druhým cílem studie bude na půdorysu obecné diskuse o teoretickém *redukcionismu* jednotlivých perspektiv ukázat na jejich vzájemnou *komplementaritu* a na jistou symbiózu novějších perspektiv s těmi staršími a klasickými. Východiskem nám pro to bude klasifikace představených teorií revoluce, a to na škále míry jejich komplexnosti a širokého záběru či naopak redukcionismu a úzce specializovaného pohledu. Ukážeme přitom, že novější „obraty“ v teoretizování o revolucích nijak agresivně nepopírají platnost perspektiv předchozích. Novější perspektivy dělají daleko spíše úspěšnou kariéru tím, že se snaží nalézt způsob, jak by je doplnily, nikoliv vyvrátily, když se snaží analyzovat dosud upozaděvané či zcela pomíjené aspekty revoluční situace jako je role kultury, genderových vztahů, populačního vývoje či expanze nových médií. A to pak dává možnost eklektické kombinace různých teoretických perspektiv při analýze konkrétních historických revolucí.

Každá z představovaných teorií má totiž nejen své specifické slabiny, na které bude v textu systematicky upozorňováno, ale společnou slabinou všech teorií je právě jistý redukcionismus. Tedy specializované zaměření každé z nich na určitý výsek celku sociální reality či na dílčí sociální procesy. Přičemž jiné aspekty reality či procesy z jejího záběru unikají nebo jsou alespoň upozaděné. Problém redukce komplexity revoluční situace, již se jednotlivé specializované teorie dopouštějí, proto lze překonat syntézou či vhodnou kombinací dílčích teorií. Přitom vycházíme z toho, že smysluplnou syntézu lze provést pouze s ohledem na konkrétní historický případ revoluce či revolucí, jejímž specifickým by měla být uzpůsobena. Patrně nelze vytvořit obecnou teorii revoluce pro všechny pří-

pady. Proto v závěru, vedení snahou ilustrovat problém teoretického redukcionismu, navrhneme komplexní teoretický model pro explanaci příčin tzv. arabského jara (2011), který bude odvozeninou či kombinací teorií v textu představených.

1. Behaviorální pohled: Pitirim Sorokin a patologická forma sociální změny

Pitirim Sorokin (1925/1967) je pokládán za autora první propracované sociologické teorie revoluce. Jeho model je přitom relativně komplexní. Identifikuje v něm dvě nutné a postačující příčiny vzniku revolucí: *tlak zdola* a paralelní *slabost shora*. Sorokina tedy zajímá úroveň mas i elit.

Analytickým východiskem jsou Sorokinovi vrozené lidské *instinkty*. Mezi ně řadí například instinkt potravinový, bezpečí, sexuální a vlastnický. Ale také osobní identity, svobody či sebevyjádření. K revoluční situaci pak vede narušení rovnováhy při uspokojování instinktů, tedy jejich potlačení, kdy většina populace, nebo její klíčové segmenty, nemohou dosáhnout jejich uspokojení. Klíčové tedy je, jak silně či v jakém rozsahu jsou instinkty potlačeny: revoluce hrozí při silném potlačení několika nejdůležitějších instinktů, ale i při mírnějším potlačení širokého spektra instinktů. Potlačení instinktů přitom může být absolutní i relativní, čímž Sorokin anticipuje sociálně-psychologický pohled představený v další kapitole.

Paralelně s potlačováním instinktů však musí slábnout stát a politická elita. Stát musí mít stále méně prostředků pro výkon násilí a disciplinaci populace. Elita zase musí ztratit schopnost či vůli vládnout. Není pak schopná či ochotná použít represivní aparát a revoluci potlačit. Těmito tezemi pak Sorokin anticipuje především státocentrické teorie revoluce.

Sorokin si na pozadí vysvětlení příčin revolucí všímá toho, jak probíhají. Jeho skepse vůči revolucím se týká jejich násilnosti a především pravidelně se opakujícího vzorce *cyklického průběhu*, když po všech obětech končívají *restaurací starého režimu*. V jejich průběhu dochází k perverzím lidského chování, k regresi od civilizovaného jednání k barbarství. Lidé z hladu ztrácejí zábrany, respekt před zákony a stud. Naučené podmíněné reflexy přitom vyhasínají. A naopak se díky paralelnímu pádu sociálního řádu a autorit prosazují reflexy vrozené. Výsledkem je zvýšená míra agrese a násilí. Revoluční anarchie však nenapomáhá k uspokojení základních instinktů a potřeb lidí. Zděšení revolucionáři proto začnou mírnit své spolubojovníky a masy. Nakonec dochází k *restauraci ancien régime*, protože revolucí unavení lidé touží po stabilitě, kterou noví vládcí nabízejí. Přitom se ale noví vůdci ve stejné sociální pozici, jakou měli jejich svržení předchůdci, začínají chovat obdobně. Oproti patologii revoluce proto Sorokin (podle Petrusek, 2007) staví normální formy sociální změny, za které pokládá *reformy* a sociální *mobilitu*.

Teoretická východiska i pojmový aparát behaviorismu dnes působí archaicky. Domnívám se však, že analýzu revoluční situace lze věrně převyprávět s pomocí Abrahama Maslowa a jeho etablované *teorie hierarchie potřeb* (Maslow, 2014). Další slabinou je však empirická spornost ambiciózního teoretického modelu. Sorokinovým velkým tématem i ve vztahu k revolucím jsou sociální dopady hladu. Výzkumy extrémně hladovějících jedinců ale ukázaly, že veškerou fyzickou i duševní energii koncentrují na holé přežití.

Postupně se stahují ze společenství, rezignují na aktivity nesouvisející s obstaráváním potravy (Davies, 1962, p. 7). Apatie, spíše než revoluce, může být výsledkem hladovění v kombinaci s dlouhodobou nezaměstnaností, což ukázal slavný výzkum Marienthalu zasaženého Velkou hospodářskou krizí (Jeřábek, 2014, pp. 199–222). Hladovějící se obracejí k rodině jakožto jednotce solidarity. Pokud bída akceleruje, často se rozpadají i rodiny, nejen komunity. Starost o fyzické přežití tedy jde proti smyslu společenství a kolektivní akce. Výsledkem je spíše individualismus, sociální izolace, dezorganizace a rezignace na úvahy o revolučních utopiích (Davies, 1962, pp. 7–8).

2. Sociálně-psychologický pohled: Ted Gurr, James Davies a relativní deprivace

James Davies (1962) a Ted Gurr (1970) nabízejí specializovanější analýzu příčin revoluce než Sorokin. Ve svém slavném výkladu se soustředí na motivace a postoje orientace a na pomoc si berou psychologický koncept *relativní deprivace*. Tedy intenzivně pociťovanou psychologickou nepohodu pramenící z diskrepance mezi tím, co člověk reálně má, a tím, co si myslí, že by měl správně mít. Respektive diskrepanci mezi percepcí toho, čeho může ve stávajícím systému realisticky dosáhnout, a toho, co si myslí, že si zaslouží. Koncept relativní deprivace vysvětluje, proč při revolucích nehraje roli absolutní chudoba. Pokud ji totiž lidé akceptují jako spravedlivou a nezměnitelnou, k revoluci nevede ani sebevětší bída¹.

Důležitější než objektivní realita je tak její subjektivní interpretace, tedy *definice situace*. Lidé musí pochopit politickou nebo ekonomickou realitu svých životů jako nespravedlivou a zároveň jako změnitelnou. Pociťovaná nespravedlnost je ale vždy *relativní*. Pramení ze srovnávání stávajících životních šancí s aspiracemi, které se nejčastěji odvozují od životních šancí nějaké skutečné či domnělé *referenční skupiny*. Tedy skupiny, s jejímiž hodnotami, normami, vzorci chování, vedoucími osobnostmi či způsoby života se jedinec identifikuje a přijímá je za vlastní. Pokud není členem takové skupiny, po členství i přesto touží a rozpor mezi přáním a skutečností mnohdy těžce nese (Merton, 1957).

Autoři při aplikaci mechanismu relativní deprivace uvažují o třech možných typech revoluční situace. *Revoluce z rostoucích očekávání* přichází v momentě, kdy se sice reálné ekonomické či politické podmínky života lidí nemění, avšak narůstají jejich aspirace, o kterých se domnívají, že jsou oprávněné. Pokud rozpor mezi aspiracemi a realitou dosáhne určité kritické hranice, nahromaděné frustrace způsobí revoluci. K takovému rychlému růstu aspirací může dojít díky průniku *nové ideologie*, jež přinese nový hodnotový systém a nastolí nový standard toho, na co mají lidé oprávněný nárok. Druhým mechanismem růstu aspirací bývá *demonstrační efekt* referenční skupiny. Tedy atraktivní příklad životní úrovně a životních šancí v jiných společnostech. Nebo atraktivní příklad života privilegovaných skupin uvnitř vlastní společnosti.

Revoluce ze ztracených benefitů představují zrcadlově obrácený scénář. Přichází v momentě, kdy jsou aspirace obyvatel konstantní. Ale prudce se propadá stávající životní

¹ Míra frustrace není přímo úměrná či determinovaná chudobou. Existuje segment společnosti žijící v absolutní či relativní chudobě, avšak subjektivně frustrace nepociťující. Naopak část společnosti ano, ačkoliv k chudým objektivně nepatří (Mareš, 1999, pp. 71–74).

úroveň, případně se hroutí důvěra v její zajištění do budoucna. K tomu dochází v období hospodářských či fiskálních krizí, zhroucení základních funkcí státu nebo při omezení již existujících příležitostí politické participace příklonem k autoritářství. Výsledkem je opět propast mezi tím, co lidé pokládají za nárokovatelné, a tím, co reálně dostávají. Podstatné u tohoto scénáře je, že lidé jsou více frustrováni, když přijdou o to, co již jednou měli. Než když přijdou o naději, že v budoucnu získají něco, co ještě neměli, jako v případě scénáře prvního. V případě revoluce ze ztracených benefitů tak lidé srovnávají stávající situaci či své šance do budoucna s již poznanou úrovní dosavadního života.

Model *revoluce z frustrovaného pokroku* vznikl kombinací obou předchozích konstelací, když James C. Davies (1962) originálně propojil dvě protichůdné tradice. Alexis Tocqueville (2010) si všiml, že k Velké francouzské revoluci došlo, když se ekonomické i politické podmínky lidských životů začínaly zlepšovat. Útlak starého režimu se lidem zdál dlouho nevyhnutelný, proto byl akceptovaný. Avšak v momentě, kdy se režim uchýlil k dílčím reformám, ukázal, že útlak není nutný a změna je možná. Útlak se proto stal nově nesnesitelným a malé ústupky již nikomu nestačily. Snížení represí také snížilo riziko restu v případě vzpoury. Stejně tak k revoluci došlo poté, co Francie zažila hospodářský rozvoj. Přitom se bouřily bohatší vrstvy a obyvatelstvo rozvinutějších regionů. Ty nejzastaletější byly naopak nejstabilnější. Naopak podle Marxe (1973) k revoluci dojde, pokud se životní podmínky vykořisťovaných mas zhoršují. Pokud totiž zbídačení a zoufalí dělníci nebudou mít kromě svých okovů co ztratit, uchýlí se k riskantní revoltě.

Davies obě protichůdné perspektivy spojil do *teorie „J-křivky“*. Revoluce s největší pravděpodobností vzniknou v konstelaci, kdy dlouhé období ekonomického, politického a sociálního rozvoje (Tocqueville) vystřídá prudký propad (Marx). Dlouhý cyklus růstu je z důvodů hospodářské krize či války přerušeno a zvráceno, což generuje frustrace. V první fázi totiž paralelně rostou aspirace i reálné možnosti tyto aspirace saturovat. Pokrok reálných životních podmínek stimuluje růst nadějí a snů týkajících se budoucnosti. Avšak ve fázi propadu se objektivní realita prudce odtrhne od reality anticipované. Vznikne rozpor mezi tím, co lidé mají, a tím, co chtějí a očekávají. Vidí, že vše, co za dlouhou dobu rozvoje dosáhli, ztrácí. Obávají se nikoliv propadu do absolutní bídy, ale zhoršení dosavadní životní úrovně a ztráty snů ohledně budoucnosti. Masová nespokojenost či pocity nejistoty a úzkosti jsou stavem mysli, jež je kauzálním mezičlánkem mezi regrese objektivních podmínek a revolucí. Revoluční stav mysli obviňuje vládu, že potlačuje uspokojování potřeb, že je viníkem pádu životních šancí. Davies přitom zohledňuje jak rozvoj a následné potlačování aspirací ekonomických, tak také politických.

Davies sebekriticky upozorňuje, že neví, jak dlouhá a výrazná musí být perioda růstu a jak hluboký musí následovat propad, aby došlo k revoluci (Davies, 1962, p. 19). Není tedy shoda, jaká míra frustrací tvoří *kritický práh* pro výskyt revolucí. Ani jak míru deprivace měřit (Wickham-Crowley, 1997). Kritici dále upozorňují, že sociálně-psychologická teorie ignoruje proces revoluční organizace i širší strukturální kontext. Revoluce je v souladu s *metaforou vulkánu* naivně líčena jako spontánní, neorganizovaný a zdola se šířící výbuch nespokojenosti mas, jejichž frustrace a agrese se nakumulovala za mez, kdy lidé nedokáží žít jako dosud (Petrušek, 2006). Proto teorie nedokáže vysvětlit kontrastní případy, kdy jsou masové frustrace přítomny, avšak k revoluci nedojde (Klofáč & Tlustý, 1965). Nespokojený segment je totiž přítomen vždy, revoluce jsou však vzácné (Sztompka, 1994).

3. Ekonomický pohled: Mancur Olson a rychlý rozvoj jako faktor destabilizace

Rok po Daviesovi publikoval kontrainuitivní studii o příčinách revolučního napětí Mancur Olson (1963). Rychlý ekonomický růst a industrializace podle něj nevede k politické stabilitě, nýbrž nestabilitě. Hypotézu odvodil z historie Evropy i rozvojových zemí. Například evropské reformaci a třicetileté válce předcházela růst ekonomiky spojený s rozvojem obchodu a zámořskými objevy. Také anglická revoluce a občanská válka následovaly éru rozvoje. Přičemž následná chronická politická nestabilita Británie se časově překrývala s vrcholem průmyslové revoluce (1750–1850), jakkoliv již další revoluci nevygenerovala. Podobně rychlý hospodářský rozvoj Pruska byl na konci 19. století provázen vznikem nejsilnější marxistické strany Evropy a reálnou hrozbou revoluce. Také v carském Rusku frekvence stávek, nepokojů a revolucí koreluje se zrychlováním tempa rozvoje. Tentýž vzorec později vykazuje postkoloniální svět. Kuba byla před revolucí nejrychleji rostoucí ekonomikou rozvojového světa. Podobně si vedla Argentina před Perónem. Na Blízkém východě 40. a 50. let 20. století byl zase nejméně stabilní nejrozvinutější Egypt a nejstabilnější zaostalá Saúdská Arábie. Olson nicméně uznává, že nestabilita se může projevit za rozmanitých ekonomických konstelací. Kromě toho uznává kontrastní případy rychlého růstu v prostředí stabilních totalit (SSSR, nacistické Německo). Rychlý růst také méně destabilizuje osadnické společnosti (USA, Austrálie), které jsou adaptivní díky absenci feudálních institucí. Konečně, rychlý růst nedestabilizuje již moderní společnosti (Olson, 1963, pp. 545–550).

Avšak pro důkaz vztahu mezi rychlým ekonomickým růstem a politickou nestabilitou nestačí odhalit časovou následnost, ale *kauzální mechanismy*. Nejobecnějším mechanismem je Olsonovi *oslabování vazeb (déclassé) jedinců na tradiční sociální skupiny*, ve kterých bývali vkořenění (rozšířená rodina, sousedská komunita čtvrti či vesnice, kmen, kongregace, gilda, kasta). Tyto skupiny se pod tlakem ekonomických změn rozpadají. Jedinci z nich vypadávají i pro zrychlenou sociální mobilitu (horizontální i vertikální), kdy se jejich pozice v sociálním systému stále mění. Přichází tak o jasné místo v zavedeném řádu. Neidentifikují se s bývalými skupinami, avšak ještě nenašli nové, do nichž by se začlenili. Z řádu tak vypadávají a trpí pocity odcizení a vykořenění. Necháávají se proto snáze oslovit politickou agitací.

Olson v této souvislosti zdůrazňuje, jak rychlý hospodářský rozvoj podporuje *geografickou mobilitu*. Některé regiony během něj totiž zažívají pád, jiné dramatický rozvoj. Geografická diferenciací příjmů a životních šancí pak ústí v pracovní migraci. Exodus z upadajících regionů rozrušuje komunity a trhá vazby mezi členy tradičních pospolitostí. Rostoucí regiony s vysokou fluktuací a anonymitou zase nestačí vytvářet nové a dostatečně stabilní sociálně. Olson dává jako příklad radikalizaci horníků v nově otevíraných dolech nebo solidně vydělávajících dělníků na tzv. západním pohraničí USA.

Velmi podobně působí *urbanizace*. Industrializace generuje příležitosti v rostoucích městech a lidé z venkova přicházejí za prací. Na práci jsou však najímání individuálně. Tím se opět trhá a eroduje rozšířená rodina, kmen, cech či vesnická pospolitost, které sloužily jako ekonomická jednotka. Vazby jednotlivců na tradiční komunity erodují a v anonymním městě se cítí odcizení. Hledají novou orientaci a sociabilitu, kterou nabízejí politická hnutí. Takový dělník pociťuje nostalgii po chudším, ale sociálně jistějším,

životě na venkově. Ve městech s prostorově koncentrovanou populací je navíc agitace levnější a šíření ideologií rychlejší. Revolta se zde také snáze organizuje. Historie industrializace Skandinávie dokládá, že radikální dělnická hnutí byla nejsilnější v odvětvích s největším podílem migrantů z venkova.

Destabilizačně ale působí také ti, kdo z rychlého růstu *nejvíce profitují*. Nová distribuce bohatství se dostává do rozporu se starou distribucí moci a prestiže. Výsledkem je systémová nerovnováha, protože ekonomický, sociální a politický subsystém jsou provázanými součástmi téže společnosti. Pokud se změní jedna její část, musí se proměnit i ty ostatní. Je-li pak ekonomická změna příliš rychlá, cesta k nové rovnováze bývá nestabilní. *Nouveaux riches* jsou přítom v ambivalentní pozici. Odcizují se a vypadávají ze stávajícího řádu, protože jejich ekonomické pozici neodpovídá podíl na moci a prestiži. Zde jsou vylučováni. Ekonomické zdroje proto použijí ke změně sociálního a politického řádu tak, aby korespondoval s jejich zájmy. Příkladem jsou evropské buržoazní revoluce.

Společnost však destabilizují také ti, kdo si v éře růstu *absolutně pohoršili*. Během rychlého růstu se prohlubují sociální *nerovnosti* díky koncentraci zisků mála „vítězů“ a široké distribuci ztrát množství „poražených“². Tito „*nouveaux pauvres*“ nejsou adaptováni na nový řád. Ztratili část příjmu nebo jsou nezaměstnaní a příjem ztratili celý. Zatímco pro tradiční společnost je „nezaměstnanost“ nesmyslný pojem, pro industrializující se společnosti jde o realitu. *Nouveaux pauvres* vypadávají z tradičně chudých komunit, jejich odpor vůči bídě je však větší. Uvědomují si totiž možnosti lepšího života a touží po něm. Navíc oproti tradiční společnosti dosud absentují instituce, které by se o potřebné postaraly. Sociální stát se rozvíjí až ve vrcholně industrializované společnosti, avšak právě raná industrializace generuje mnoho nových sociálních problémů. Výsledkem je frustrace a nejistota.

Kromě těch, kteří sklidili absolutní zisk nebo absolutní ztrátu, existují také ti, kterým růst přinesl ztrátu *relativní*. Jejich absolutní příjem sice roste, ale přesto se v sociální hierarchii propadají. Zvýšení příjmu pak nevede ke spokojenosti, ve srovnání s okolím se cítí neúspěšně. Konečně, rychlý růst generuje *rostoucí očekávání* napříč třídním rozvrstvením. Generuje povědomí o možnosti a dosažitelnosti lepšího života. Vysoká očekávání pak předbíhají možnosti ekonomiky. A dostávají se tak do rozporu s realitou, jak zdůrazňuje v předchozí kapitole představený sociálně-psychologický pohled.

Explicitním rámcem Olsonových úvah je periodizace hospodářského vývoje podle modernizační teorie Waltera Rostowa (1960). Jeho dynamika je nerovnoměrná a kopíruje „S“ křivku. Nejvyšší nestabilitě je společnost vystavena v nejdynamičtější fázi „startu“ (*take-off*), kdy několik vůdčích průmyslových sektorů nastartuje zbytek hospodářství. Implicitně však Olson vychází z výše představené koncepce relativní deprivace, jejíž slabiny byly zmíněny. Druhou implicitní inspirací je mu Dürkheimova představa *anomie*. Všichni, kdo díky růstu migrují, navyšují očekávání, profitují nebo naopak ztrácejí, uvol-

² V raných fázích rychlého rozvoje se sice zvyšuje průměrný příjem, avšak mediánový příjem klesá. Menšina totiž zbohatne neúměrně více než zchudne většina. Simon Kuznetz (1955) na datech doložil, že se nerovnosti nejprve prohloubí. Teprve poté nastupuje fáze dlouhodobého a postupného snižování nerovností. Podle Olsona (1963, p. 537) totiž v první fázi rostou flexibilní ceny zboží rychleji než méně flexibilní mzdy dělníků. Rychlý růst v kombinaci s inflací pak vede k redistribuci příjmů od námezdní pracovní síly k podnikatelům. Druhou příčinou je rychlý technologický rozvoj. Nové technologie znevýhodní firmy, které je zavedou pozdě nebo vůbec. Jsou méně konkurenceschopné a dělníkům vyplácejí nižší mzdu. Firmy zavádějící technologie úspěšně zase dělníky propouští pro nadbytečnost.

ňují své vazby na tradiční sociální struktury a normativní systémy. Díky rychlým změnám vypadávají ze sociálního řadu. Nové sociální struktury a normativní systémy, které by je integrovaly, se formují opožděně. Vzniklé *vakuum* pak vyplňují revoluční hnutí, která vykořeněným nabízejí novou identitu a sociabilitu.

4. Modernizační pohled: Samuel Huntington a nerovnoměrná sociální změna

Samuel P. Huntington (1968) v mnohém vychází z M. Olsona, když svou teorii staví na kritice první vlny modernizačních teorií, jež mylně předpokládaly lineární, rovnoměrný, nerevoluční a vzájemně provázaný rozvoj jednotlivých institucí a dimenzí modernizujících se společností (srov. Keller, 2007). Huntington ukázal, že rozvoj jednotlivých dimenzí bývá naopak nerovnoměrný, nesynchronizovaný a vzájemně kolidující. A právě vnitřní dynamika raně se modernizujících společností – dříve evropských, dnes rozvojových – generuje konflikty vycházející z nesouladu mezi tempem změn socioekonomických a politických subsystémů. Zatímco tradiční společnosti jsou podle Huntingtona (ještě) politicky stabilní, moderní společnosti jsou (opět) politicky stabilizované. Avšak *modernizující se* společnosti jsou destabilizované, s vyšším rizikem převratů v první fázi modernizace a revolucí ve fázi druhé. *Modernitu* tak provází stabilita, naopak *modernizaci* konflikty.

Jaké mechanismy raných fází modernizace generují konflikty a riziko revoluce? Předně jde o *pád legitimacy* sociálních nerovností – nejenže se zvětšují a jsou viditelnější, ale přestávají být věrohodné tradiční způsoby jejich legitimizace. S tím souvisí také stupňování napětí mezi vzdělanějším a sekularizovanějším městem a tradičním, konzervativním a religiozním venkovem, které hrozí přerůst ve vzpouru venkova/periferie proti městu/jádrovým regionům. Ve hře je také rychlý ekonomický růst. Nad rámec Olsona Huntington upozorňuje, že zvětšující se koláč národního bohatství vede ke stupňování konfliktu o jeho kontrolu a redistribuci. V sázce politického konfliktu je díky růstu více, jeho intenzita roste. Huntington dále pracuje s konceptem sociální frustrace Daviese a Gurra, když zdůrazňuje rizikový rozpor mezi rostoucími aspiracemi modernizujících se populací a zaostávajícím tempem rozvoje ekonomiky a politiky (Huntington, 1968, pp. 39–63).

Klíčovým mechanismem je ale Huntingtonovi *sociální mobilizace*, ke které dochází za absence adekvátně rozvinutých politických institucí. Hluboká socioekonomická transformace spjatá s modernizací vede k rozkladu tradičních struktur, růstu politického uvědomění, změnám postojů a k růstu aspirací. Pokud ovšem nejsou nové ekonomické a politické nároky dostatečně saturovány, dochází k sociální mobilizaci a růstu *politické participace*. Ta pak ale v kontextu absentujících či nedokonale vyvinutých a nefunkčních politických institucí ústí v nestabilitu, neregulovaný konflikt a politické násilí.

Na troskách rozpadlých lokálně zakořeněných tradičních struktur přitom dezorientovaní a odcizení jedinci hledají nové skupiny a identity. Dochází pak k přesunu identit *od skupin malých*, typických pro tradiční společnosti, *k velkým*. Může jít o loajalitu zcela nové (národ, třída, politická strana) nebo o identity latentně přítomné i v tradičních společnostech (tribalismus, regionalismus, hnutí náboženského fundamentalismu), jež se

sice tváří archaicky, nicméně jsou produktem rychlé sociální změny (Huntington, 1968, pp. 32–39).

Do národní politiky takto ve třech vlnách vstupují *noví aktéři* generovaní socioekonomickou modernizací. Prvním moderním politickým aktérem se stávají *střední vrstvy* generované budováním centralizovaného státu (byrokracie, důstojníci, obchodníci, svobodné profese, inteligence a studenti). Ve druhé vlně se díky industrializaci rodí politicky uvědomělý *proletariát*. V reakci na to se však politicky mobilizují i skupiny přející si zakonzervovat stávající řád (duchovní, pozemkoví vlastníci, aristokracie). Nakonec se politicky mobilizuje *venkov*. Jelikož se v raně modernizujících společnostech jedná o největší masu obyvatel, o přízeň rolníků se uchází všichni dosavadní aktéři. To, na čí stranu se venkov přikloní, výrazně ovlivní další vývoj.

V tradiční společnosti jsou tedy masy apolitické. Naopak masová politická participace je hlavním definičním znakem moderní politiky. Kromě toho je klíčové moderní vědomí, že člověk může radikálně měnit své přírodní i sociální prostředí. Pokud ovšem tempo politické modernizace – spjaté s formováním politických institucí a pravidel vedení politického boje – pokulhává za tempem zrodu nových politických aktérů, systému se nové aktéry nedaří *asimilovat* a nestabilita roste. *Pretoriánská společnost* charakterizovaná centrální rolí represivních složek problém řeší stupňováním represí nových politických aktérů s ambicemi vstoupit do politiky. Naopak *společnost občanská* rozvíjí politické instituce s cílem nové politické hráče do systému začlenit. Nově zpolitizované skupiny asimiluje, když vytváří podmínky a pravidla pro nenásilné řešení zájmových i ideových konfliktů. Přičemž buduje pocit jednotného společenství sdílejícího hodnoty a cíle (Huntington, 1968, pp. 74–91, 160–176).

Klíčové pro *politickou institucionalizaci* jsou *politické strany*. Stabilitu zvyšuje, pokud jsou založeny dříve, než dojde k politizaci širokých vrstev. Naopak dlouhodobé represe brání vzniku stran a vytvářejí organizační vakuum. Výsledkem je chronická politická nestabilita po uvolnění represí. Pluralitní stranický systém totiž organizuje, mírní a usměrňuje aktivity nově mobilizovaných politických aktérů. A to v rámci systému. Nikoliv destruktivně a antisystémově, když revoluční či teroristické aktivity činí neatraktivními a neefektivními ve srovnání s dostupnými a legálními způsoby politické participace (Huntington, 1968, pp. 397–412).

Huntington rozlišuje tři cesty politické modernizace rozvojových zemí: převrat, revoluci a reformu. Při *vojenském převratu* politickou změnu obstará úzká skupina pučistů za netečného přihlížení apolitické většiny obyvatel. Naopak k revolucím dochází až v o něco pozdější fázi socioekonomické modernizace, kdy se již masy politizují a na dění aktivně participují. Existují přitom dva odlišné vzorce revolucí³. *Západní revoluce* začínají ve městech a probíhají rychle (ruská revoluce). Oproti tomu *východní revoluce* jsou zdoluhavé. Ačkoliv je iniciuje městská opozice, začínají organizačními a guerillovými aktivitami na venkově a periferii. Dobytím hlavního města naopak končí (čínská revoluce).

Historická evidence ukazuje, že k revolucím nedochází v tradičních politických systémech, kde ještě nedošlo k politické mobilizaci mas. Ani v moderních demokraciích, kde

---

³ Hroch (2007, pp. 21–22) uvádí podobné dělení na revoluce vesnické a městské, které byly v Evropě častější. Nižší míra obětí je dána tím, že participuje menšina populace soustředěná v jejím ohnisku, zpravidla hlavním městě. Naopak po zapojení regionů a mobilizaci venkova se revoluce mění ze „sametových“ v „krvavé“, balancující na hraně občanské války.

je již asimilace politicky mobilizovaných aktérů zajištěna. Revoluce naopak nejčastěji propukají v centralizovaných monarchiích (Francie, Rusko), ve vojenských diktaturách (Mexiko, Kuba) a v koloniích (Alžírsko, Vietnam). Revoluce se tak týkají především raně moderních společností. Nutnými podmínkami vzniku revoluce jsou v souladu s historickými fakty kromě rychlého nárůstu nových politických aktérů v kontextu rigidních politických institucí také růst masových frustrací a schopnost revolucionářů zformovat širokou, a tedy silnou, *revoluční koalici*. Avšak právě to se i v těch nejprůhodnějších strukturálních podmínkách nedaří, proto jsou revoluce v dějinách tak vzácné.

Huntington proto nabízí analýzu toho, jaké skupiny se mohou k revoluční koalici přidat. Masa polovzdělaného *lumpenproletariátu* z městských slumů sice nemůže najít práci, protože tempo venkovského exodu převyšuje tempo vzniku pracovních míst ve městech. Avšak první generaci městského lumpenproletariátu zpravidla radikální ideologie a utopie neoslovují. Je spíše konzervativní, nedůvěřivá vůči politickému sdružování, plně zaměstnaná existenčními starostmi. A horizontální mobilitu navíc chápe jako substitut mobility vertikální. Teprve *druhá generace* migrantů z venkova se díky socializaci ve městě a nárůstu aspirací politicky radikalizuje.

Ani průmyslový *proletariát* dnes není oproti Západu 19. století významnou revoluční silou rozvojových zemí. Odbory zde bývají legální, podporované a poté kontrolované „shora“ z obav, aby se dělníci neradikalizovali a měli legální platformu pro svou organizaci. Jejich životní úroveň také bývá nadprůměrná, proto nejsou tak frustrováni. Zastoupení dělníků v populaci je navíc nižší, proto nejsou politicky významní.

Městské *střední vrstvy* sice bývají líčeny jako stabilizující prvek odmítající extrémny a uchylující se k politickému středu. To však platí až v moderních společnostech, kde jejich expanze společnost stabilizuje. Avšak zrod středních vrstev v rychle se modernizujících společnostech zvyšuje revoluční potenciál. Revoluční vůdci pocházejí nejčastěji právě z buržoazie. *Středostavovská inteligence* trpí nezávisle na povaze vlády univerzálním *opozičním syndromem*. Žádná vláda od ní nemůže očekávat trvalou podporu. A dvojnásob to platí o studentech. Inteligence má totiž schopnost a tendenci srovnávat realitu s poměry v jiných zemích. A také ji poměřovat s náročnými principy a ideály, za kterými každá realita nutně zaostává. Inteligence také dokáže organizovat a *mobilizovat masy*, a tedy formovat revoluční koalice.

Revoluční hnutí se podle Huntingtona může pokusit oslovit *venkovské masy*. Avšak rolníci a inteligence si nejsou sociálně příliš blízcí. Právě proto je formování koalice tak obtížné. Nejúčinnějším společným jmenovatelem je nacionalismus a odpor proti cizí nadvládě. Venkov však musí být zasažen modernizací a trpět nerovnostmi plynoucími z koncentrovaného vlastnictví půdy (Huntington, 1968, pp. 290–292, 368–374).

Huntington v éře dekolonizace a studené války překvapivě ignoruje roli externích faktorů. Podobně ignoruje roli demografie, kultury a v duchu sekularizační teorie také náboženství. Z dnešního pohledu naopak přeceňuje roli venkova. V dílčích směrech je tedy jeho koncepce zastaralá a redukcionistická. Ale téma nerovnoměrnosti politického a socioekonomického vývoje je stále aktuální a dokonce se (srov. Soros, 2002; Etzioni, 2006) z úrovně národní přesouvá na úroveň globální, kde politická globalizace a institucionální globalizace zaostává za globalizací ekonomickou či environmentální.

5. Státocentrický pohled: Charles Tilly, Jeff Goodwin a oslabený autoritářský stát

Státocentrický přístup se specializuje na dění v politické sféře. Stát pokládá za autonomní instituci, ve svém fungování nezávislou na třídách a občanské společnosti. Charakter státu a vládního režimu naopak ovlivňuje jednání aktérů a pravděpodobnost propuknutí revoluce. Praxe státu totiž formuje strategie sociálních skupin a jejich případnou politizaci. Ovlivňuje možnosti revolucionářů, mobilizaci či demobilizaci veřejnosti i dynamiku formování revolučních koalic (Goodwin, 1997).

Stát se ocitá v centru analýzy proto, že se kolem něj samotné revoluce soustředí. Revolucionáři chtějí moderní centralizovaný stát ovládnout, protože jde o neúčinnější nástroj k proměně společnosti. Avšak státy radikálním změnám brání. Jsou nástrojem sociální kontroly chránícím stávající řád. Revoluční hnutí proto potlačují a dostávají se s nimi do konfliktu. Boj o ovládnutí centralizovaného státu jako podstata revoluce vysvětluje, proč jde o moderní fenomén, jenž se historicky objevuje ruku v ruce s formováním byrokratických národních států (Goodwin, 1997).

Předpokladem revoluce je vznik *vícenásobné suverenity*. Tedy alespoň dvou konkurenčních a vzájemně se vylučujících mocenských center aspirujících na ovládnutí státu: vlády a vyzyvatele. Vyzyvatele budují organizaci, prezentují vůdce a opoziční ideologii. Vláda v této fázi revoluci zabrání, pokud se jí podaří vyzyvatele *kooptovat*. Vyzyvateľ naopak uspěje, pokud se kooptovat nenechá a podaří se mu přeměrovat loajalitu podstatné části společnosti ve svůj prospěch. Aby to vyzyvateľ dokázal, musí *mobilizovat* lidské i materiální *zdroje*. S poukazem na všem společný zájem musí s jejich pomocí zformovat dostatečně širokou a silnou revoluční *koalici*, což je problém identifikovaný již Huntingtonem. Musí přitom potlačovat partikulární identity či zájmy a naopak vyzdvihovat společný cíl v podobě svržení vlády. Rizikem příliš široké a různorodé koalice ale bývá, že se jí po případném transferu moci nepodaří dobrat konsenzu ohledně společenských změn (Tilly, 1978).

Ke zformování široké koalice je navíc zapotřebí rozšířená *nespokojenost* se stávající vládou. Ta musí být pochopena jako neúspěšná při zajišťování potřeb obyvatel. Nebo na obyvatelstvo musí klást stále vyšší a nesnesitelné nároky (daně, odvody, zábor půdy). Musí tedy být pochopena jako iniciátor či vykonavatel nespravedlnosti. Jinak se bude nespokojenost orientovat proti jiným cílům (Tilly, 1986). Rizikem se zde pro vládu stává snaha provést reformy (*too-little-too-late syndrome*). Vláda jimi potvrzuje slabost a podíl na nespravedlnosti (Goodwin, 1997).

Další podmínkou úspěšné revoluce je vznik *politické příležitosti*, v jejímž rámci může probíhat politická mobilizace. Tento koncept přitom dokáže vysvětlit, proč se vyzyvateľům daří využít frustrace jen někdy. Příležitost dává především neschopnost nebo neochota vlády použít násilí v rozsahu nutném k potlačení vyzyvatele a k demobilizaci jeho příznivců. Tedy absence prostředků represe, ztráta kontroly nad těmito prostředky nebo absence politické vůle či konsenzu je použít. Klíčové je zde to, jakým způsobem se zachová *armáda*.

Příčinou oslabení státní moci bývají geopolitické faktory a/nebo domácí krize: vyčerpání válkou, tlak velmoci podporující vyzyvatele, fiskální krize, konflikt politické elity se silnou třídou nebo konflikt uvnitř politické elity, kdy se vyzyvateľ spojil s některou

z jejich frakcí. Vznik politické příležitosti tedy úzce souvisí s nízkou kapacitou státu vládnout. S materiální a organizační (ne)schopností vlády prosadit a implementovat svou politiku i přes odpor vyzývatele či občanské společnosti. Infrastrukturní moc takového státu bývá slabá a geograficky nerovnoměrná. Byrokracie, armáda a policie bývá neefektivní, zkorumpovaná a podfinancovaná. Někdy jde dokonce o záměr diktátora, který je systematicky oslabuje, aby nevznikala alternativní mocenská centra. Takovýto stát pak ale snáze kolabuje, je-li vystaven vnějším tlakům nebo vnitřní krizi (Tilly, 1978).

Charakteristické pro státocentrický přístup je, že podobně jako Huntington pokládá některé *typy státních režimů* za náchylnější k revolucím než jiné. Především exkluzivní režimy s autoritářskými sklony mívají mnoho odpůrců. A naopak málo příznivců připravených k jejich obraně. Autokraté či neopatrimoniální diktátoři, pokládající stát za součást své domácnosti, *systematicky odcizují, oslabují a rozdělují kontrarevoluční elity*. Důstojníky, byrokracií či byznysmeny sdílející s nimi protirevoluční orientace totiž diktátoři pokládají za hlavní potenciální soupeře, od nichž hrozí převrat. Svou moc proti nim používají nepředvídatelně, arbitrárně a necitlivě. Navíc používají taktiku „rozděl a panuj“. Výsledkem je úzká sociální základna režimu. Režim nemá podporu skupin, které by jinak byly politicky konzervativní a protirevoluční. Protirevoluční elita je pak během revoluce slabá a málo motivovaná na její potlačení. Stejně tak je ale slabá na odstranění diktátora a prosazení preventivních reforem, které by revoluci zabránily. Pravděpodobnost revoluce se tak zvyšuje.

Exkluzivní autoritářství zároveň generuje širokou sociální základnu odpůrců. Svým každodenním fungováním vytváří radikály, protože většinu mobilizovaných skupin *vyklučuje od moci a zdrojů*. Naopak k deradikalizaci dochází, když jsou mobilizované skupiny *inkorporovány* do systému získáním podílu na moci a zdrojích nebo alespoň pocitu, že mají šanci takový podíl získat v budoucnu. Účast na riskantní revoluční akci pak nedává smysl, protože by ohrozila stávající podíl na moci a zdrojích, jehož bylo dosaženo s minimem rizika. Inkorporace dává pocit, že nevládne úzká elita vylučující všechny ostatní a stát je reformovatelný bez nutnosti násilí. Proto v *demokraciích* nikdy nedošlo k revoluci. Naopak autoritářské režimy jsou inkubátory radikálního kolektivního jednání, ve kterých prosperují revolucionáři a specialisté na politické násilí. Společností vyloučenou od moci a zdrojů jsou chápáni jako efektivní realisté. Naopak pozice umírněných eroduje, protože vypadají jako slabí idealisté neschopní cokoliv změnit. Autoritářský režim svou exkluzí obyvatel od moci a zdrojů ospravedlňuje radikální ideologie, identity a akty, když vůči politickému násilí revolucionářů nenabízí alternativu.

S autoritářstvím generujícím mnoho nepřátel souvisí jeho tendence používat nepřiměřené *státní násilí* proti mobilizovaným skupinám a opozičním vůdcům. Státní násilí dále ospravedlňuje a popularizuje myšlenku, že režim zabíjející vlastní občany musí být svržen a radikálně reorganizován. Dává váhu ideologiím radikálně kritizujícím stávající řád: nepostačí malá reforma, ale zásadní proměna státu i společnosti. Státní násilí vede i k dalším bumerangovým efektům, když se dosud umírněné a apolitické segmenty populace z důvodů sebeobrany politizují a vyzbrojují. Nebo se přidávají k již vyzbrojeným a zorganizovaným militantům. Revolucionáři pak získávají sympatie a dostávají se do povědomí nikoliv pro ideologickou přitažlivost, ale proto, že obyvatelstvo chrání před brutálním státem. Mobilizované skupiny se navíc uchylují k násilí poté, co zjistí, že své požadavky neprosadí legálními a nenásilnými prostředky, protože se při tom setkaly se

státní represí. Nenásilné způsoby politické participace jsou režimem uzavřeny, zbývají pouze ty násilné. Nezamýšleným důsledkem exkluze a násilí režimu je prosazení hegemonie jeho revolučního vyzývatele (Goodwin, 1997; Tilly, 2006).

Státocentrický přístup dochází k závěrům, že revoluce bývají nejčastější v nedemokratických státech s nízkou či střední kapacitou vládnout. V demokraciích jsou revoluce zbytečné. Stejně tak ve zkolabovaných státech s nulovou kapacitou vládnout, kdy z uchopení vlády neplyne benefit. V nedemokratických režimech s vysokou kapacitou vládnout jsou zase příliš riskantní (Tilly, 2006b). Evropa od 17. století prošla trajektorií od nedemokratických režimů s nízkou kapacitou vládnout k demokraciím s vysokou kapacitou. Tomu odpovídá historický pokles výskytu revolučních situací (Tilly, 1993).

Kritikům vadí, že státocentrický přístup nevysvětluje, proč se někdy daří kooptovat potenciální vyzývatele, ale jindy nikoliv. Proč někdy armáda zachová loajalitu starému režimu, ale jindy ji přesune k vyzývateli (Sztompka, 1994). Charakter společnosti mnohdy ovlivňuje stát více, než ovlivňuje charakter státu společnost. Státocentrická perspektiva v této souvislosti ignoruje neformální síť, z nichž vyrůstají revoluční hnutí. A podobně ignoruje kulturu, jež je důležitá pro opoziční rámcování a reinterpretaci reality jako nespravedlivé. O tyto a další perspektivy ji však lze doplnit (Goodwin, 1997; Foran, 1997).

6. Strukturální pohled: Komplexní konfigurace vztahů

Strukturální teorie se zaměřují na strukturovanost sociálního řádu. Struktura *vztahů* mezi *sociálními skupinami* je pro ně důležitější než samotná povaha skupin (Wickham-Crowley, 1997). Klasickou strukturální analýzu francouzské, ruské a čínské revoluce předvedla Theda Skocpol (1979). Strukturální předpoklady i efekty revolucí byly určovány *dynamikou vztahů* tříd. A také konstelací vztahů mezinárodních. Příležitost pro masovou revoltu rolníků a/nebo městských dělníků se otevřela díky politické a ekonomické krizi starého režimu. Ta byla způsobena *křížovým tlakem* ze strany domácí třídní struktury provázeným tlakem mezinárodněpolitickým (vyčerpávající válka, expanze kapitalismu generující nerovnosti a paralýzu přetíženého a zadluženého státu). V agrárních monarchiích přitom stát a jeho byrokracii kontrolovala třída pozemkových vlastníků, jež odmítala zvýšení daní a blokovala reformy, které by zabránily kolapsu státu. V této situaci došlo k revoltě na státu autonomních a solidárních rolníků, kteří měli již dlouho napjaté vztahy s vlastníky půdy (Skocpol, 1979).

Z hlediska revoluce relevantní *struktury* vztahů lze identifikovat na různých úrovních. Relativně stabilní a abstraktní struktury vztahů přitom formují dynamické a pozorovatelné procesy. Revoluční procesy a struktury jsou proto vzájemně převoditelné a odvoditelné. Například kapitalistický *světový systém* strukturuje toky mezinárodního obchodu, kapitálu i migrací. Důsledkem je mimo jiné proces komercializace vztahů v regionech a oblastech života, které stály mimo trh. Tradiční lokální normativní struktury vyzdvihující schopnost uspokojovat místní potřeby z místních zdrojů se pak střetávají s komercializací a vpádem zahraničního kapitálu. Výsledkem bývá radikalizace rolníků.

Také systém *mezistátních vztahů* je strukturován, a to do hierarchií nadřízenosti a podřízenosti či do vzorců koalic. Viditelně se pak projevuje v procesech kolonialismu a mezistátních válek. Oblíbená jsou zde vysvětlení revolucí jako důsledku válečné poráž-

ky či vyčerpání státu, který přecenil své síly, když se pustil do nečekaně náročného mezinárodněpolitického dobrodružství. Podobně lze vysvětlit marxistické *milié* revolucionářů postkoloniálních zemí jako nezamýšlený produkt vztahů mezi koloniemi a metropolemi, když revolucionáři studovali univerzity v metropoli a tam byli ovlivněni evropskými profesory tíhnuocími k levíci. Za studené války se zase jádro revolucionářů často formovalo v méně přístupných regionech se slabou kontrolou centrální vlády díky podpoře jedné ze supervelmocí. Pouhá revoluční organizace či nespokojenost mas totiž nestačí, pokud hnutí postrádá zdroje. Samotné revoluci pak mnohdy předcházeli chronický pat. Vláda nebyla schopna potlačit z vnějšku podporované povstalce a represe armády byly kontraproduktivní. Povstalci zase nebyli schopni svrhnout vládu a chopit se moci v celém státě.

Struktura *vztahů státu* k různým třídám a skupinám se točí kolem konfliktních otázek zdanění, přerozdělování bohatství, přístupu k moci, odvodů do armády, vymáhání zákonů a přiměřenosti státního násilí. Příkladem je vztah státu a ambiciózní elity, která však nemá šanci na další sociální vzestup, protože jí stát nenabízí přístup k odpovídajícím pozicím. Strukturální tlak daný neuspokojivou pozicí ve společnosti generuje kritické *kultury rebelie*. Ty se ideologicky vymezují proti starému režimu a samy se chápou jako nositelé historické mise, která přinese nový režim, v němž získají důstojnost a pozice.

Také vztahy mezi třídami, etnickými, rasovými či náboženskými *skupinami* jsou strukturované do relativně stabilních vzorců aliancí, kooperací a konfliktů. Například marxistický pohled vidí revoluci jako důsledek vykořisťování námezdní práce. Nerovná distribuce bohatství plynoucí z třídních vztahů vede k rozštěpení společnosti na bohatnoucí menšinu a chudnoucí většinu, která se nakonec vzbouří. Relativně pevně strukturované jsou také formální i neformální *sociální* či *organizační sítě*. Formují se na bázi každodenních a pravidelně opakovaných vztahů důvěrně zakořeněných v náboženské kongregaci, čtvrti, rozšířené rodině, profesním svazu, kmenu, univerzitním kampusu či etnické skupině. Taková síť kontaktů, nezávislá na státní moci, bývá během revoluce využita ke spontánní mobilizaci (Wickham-Crowley, 1997, pp. 38–66).

Struktury ale jednání aktérů nedeterminují, spíše mu stanovují mantinely a vždy ponechávají možnost volby mezi vícero alternativami. Odtud vysoká míra revoluční kontingence. Strukturalisté se také podle kritiků, třeba v případě Skocpolové, až příliš zaměřují na strukturální předpoklady a výsledky. Mezičlánkem jsou však právě lidé a jejich jednání, které pro ně představuje jakousi „černou skříňku“ (Sztompka, 1994). Strukturalistům se také vyčítá nedostatečné zohlednění kultury. Avšak k revolucím dochází v nejrozličnějších kulturách. Navíc struktury hrají větší roli při vysvětlování příčin revolucí, zatímco kultura a ideologie se více promítá do jejich průběhu a výsledku, protože mohou výrazně orientovat jednání až při erozi struktur starého řádu (Wickham-Crowley, 1997).

7. Obrat ke genderu: Emancipační a patriarchální revoluce

Podle Valentine M. Moghadam (1997) byly genderové vztahy při analýze revolucí – a v sociální teorii obecně – dlouho podceňovány. Přitom ovlivňují příčiny, průběh i výsledek revolucí. Gender totiž tvaruje podobu revoluce a revoluce zpětně formuje genderové vztahy, když přináší zvýšenou sociální mobilitu, znevýhodněným dává privilegia, zatímco privilegované marginalizuje.

Moghadam přitom rozlišuje dva typy revolucí. V *patriarchální* dochází k porevolučnímu připoutání ženy v rodině a k definování role ženy jako matky a manželky. Naopak *emancipační* revoluce vyústí vstupem žen do veřejné sféry a zrovnoprávněním s muži. Rozhoduje, jakou roli hrály ženy ve společnosti před revolucí, jaký byl cíl revoluce (součástí revoluční ideologie bývá představa rodiny/ženy zasazená do představ o ideální společnosti) a jaký byl podíl žen na revoluci. Moghadam však připomíná, že roli genderu je zapotřebí dekomponovat podle třídy, ideologické afilace či etnicity.

Tabulka 1: Gender a typologie revolucí

Typ revoluce	Buržoazní	Socialistické a národně osvobozené
Emancipační	Kemalistická (Turecko)	Francie (1848) Rusko (1917) Čína Kuba, Nikaragua Vietnam Jemen, Afghánistán
Patriarchální	Velká francouzská (1789) Perestrojka (SSSR) Východní Evropa (1989)	Mexiko Alžírsko Írán

Podle Moghadam (1997, p. 142)

V případě tohoto teoretického schématu můžeme z pozice postkomunistické Evropy kritizovat již samotnou klasifikaci východoevropských revolucí (1989) jako patriarchálních. Anglosaskými univerzitami odchovaná autorka v tomto ohledu patrně zásadně přehání, protože ženy v našem geografickém prostoru nebyly zbaveny politických ani občanských práv. Navíc mohly začít vznikat feministické organizace, řada žen se ocitla v klíčových exekutivních, zákonodárných i soudních pozicích, otevřela se celospolečenská diskuse o genderových otázkách. Tyto revoluce by tedy bylo možné označit spíše jako genderově neutrální⁴.

8. Obrat k demografii: Rychlý populační růst a politická krize

Jack Goldstone (1997) identifikuje tři historické vlny revolt, jimž předcházely rychlý populační růst. V období 1500 až 1650 se populace Eurasie zdvojnásobila až ztrojnásobila, přičemž se do mezidobí 1580 až 1650 koncentrovaly rebelie s masovou účastí (Anglická revoluce, náboženské války, kolaps dynastie Ming). Rychlý populační růst přinesla také léta 1730 až 1870, kdy začala tzv. demografická tranzice. Výsledkem byla druhá vlna politických krizí (1780–1870). Třetí vlna je spjatá s demografickou tranzicí rozvojových zemí.

Rychlý populační růst v kombinaci s degradací životního prostředí a nedostatečným hospodářským růstem generuje politické krize a riziko revolucí. Zprostředkujícími mechanismy bývá úpadek kapacity státu vládnout, radikalizace mas a konflikt mezi elitami a státem či elitními skupinami navzájem.

⁴ Na tomto místě jsem použil argumentaci anonymního recenzenta.

Rychlý populační růst představuje pro stát a jeho *omezené zdroje* přílišné břemeno. Zatímco zdroje jsou spíše konstantní, populace rychle narůstá. Kapacita státu a jeho institucí vykonávat základní funkce proto upadá tváří v tvář potřebám rostoucí populace. K oslabování státu tedy dochází v době, kdy roste potřeba, aby moderoval a tlumil zvýšené napětí a konflikty. Státu se například nedostávají zdroje na adekvátní rozvoj přetížené dopravní infrastruktury, školství, zdravotnictví či státní správy. Podobně za tempem populačního růstu zaostávají zdroje na sociální pomoc. Stát v prostředí rostoucí populace nezvládá ani vymáhat bezpečnost a zákony. Přetížení státu se nejvíce projevuje ve městech, jejichž infrastruktura a správa kolabuje pod náparem rychlé urbanizace dané exodem přelidněného venkova, kde se již pro všechny nedostává úrodná půda.

Stát však nemá zdroje na rozvoj byrokracie, policie a armády, který by umožnil absorbovat část nezaměstnané populace a zároveň by její zbytek dokázal lépe kontrolovat a spravovat. Malé platy a podfinancování byrokracie, policie a armády vedou ke zneužívání pravomocí, porušování lidských práv a korupci. Celkovým výsledkem je opět snížení schopnosti státu vládnout.

Slábnoucí stát také ztrácí schopnost moderovat konflikty plynoucí z *růstu nerovností*. V období populační exploze se totiž odčerpává příjem od námezdní síly směrem k zaměstnavatelům, když si přebytečná pracovní síla v zemědělství i průmyslu vzájemně konkuruje a její cena na trhu klesá. Navíc se v situaci, kdy populace roste významně rychleji než hospodářství, snižuje průměrný příjem na osobu. Avšak malá část populace mezitím kontroluje nedostatkové zdroje, které všichni potřebují (půda, voda, stavební či palivové dřevo, potraviny). Toto vychýlení rovnováhy mezi nabídkou a poptávkou vede opět k bohatnutí menšiny a zchudnutí většiny. Zatímco tedy nároky kladené na stát plynoucí z prohlubování nerovností narůstají, jeho kapacita dostát své funkci, redistribuovat bohatství a zabezpečit nejchudší klesá. Stát se pak snaží řešit nedostatek zdrojů půjčkami nebo tištěním peněz. Výsledkem je buď dluhová krize a závislost státu na tlaku cizích věřitelů nebo vysoká inflace. Klíčové však je, že občané ve všech směrech kolabujícím a nefunkčnímu státu nedůvěřují, a proto *ztrácí legitimitu*.

V populačně rostoucí společnosti mezitím elity soupeří se slabým státem i s konkurenčními elitami. Roste množství vzdělaných a ambiciózních mladých lidí aspirujících na pozice v ekonomické i vládní elitě. V ekonomicky stagnujících společnostech jsou však tyto posty limitované, poptávka převyšuje nabídku. Konflikt o nedostatkové pozice se proto uvnitř elity stupňuje. To elitní skupiny oslabuje, rozděluje a paralyzuje.

Aby toho nebylo málo, v rámci etnické či nábožensky heterogenních a polarizovaných společností disponuje každý takový segment vlastní ambiciózní elitou. Populační růst pak zvyšuje pravděpodobnost a intenzitu střetu těchto elit nejen o nedostatkové pozice, ale i zdroje. Každá elita přitom za tímto účelem mobilizuje podporu ze strany své populačně rostoucí sítě klientů rekrutující se z příslušného segmentu. Důležitost etnických či náboženských identit proto narůstá, jejich vzájemná nevraživost se stupňuje. Některé elity a příslušné společenské segmenty zvítězí a prosperují, protože se jim podaří uchvátit nedostatkové zdroje. Jiné elity a segmenty vyloučené od kontroly zdrojů naopak chudnou a jejich odpor vůči stávajícímu řádu narůstá. V kontextu kolabujícího státu přitom berou vzájemně soupeřící elity řád a spravedlnost do vlastních rukou.

V populačně rostoucí společnosti sílí poptávka po revolučních ideologiích i ochota nechat se rekrutovat pro riskantní revoltu. *Nespokojené masy* totiž kvůli inflaci, pádu

mezd, nezaměstnanosti a kolapsu státu postrádají fyzické a ekonomické bezpečí, právo a spravedlnost. Často pak mění strany konfliktu jen kvůli jídlu a zajištění základních potřeb. Ochotné revoltovat jsou také proto, že schopnost vlády *kontrolovat* početnou populaci klesá, čímž se riziko účasti na revoltě snižuje. Rychlá *urbanizace* navíc ústí v prostorovou koncentraci mas, která umožňuje jejich snazší revoluční mobilizaci. Pro vládu je naopak obtížné populaci expandujících velkoměst a nepřehledných slumů monitorovat. Konečně, rychlý demografický růst generuje vysoký počet i podíl *mládeže*, která mívá v kontextu nedostatku příležitostí, soupeření elit a kolabující vlády větší tendenci k politickému radikalismu. Na rozdíl od etablovaných dospělých se závazky nemá co ztratit, ale jen získat.

Teoretické schéma a kauzální mechanismy zprostředkovávající vztah mezi populačním růstem a politickou nestabilitou připomínají slavnější práce Homer-Dixona (1998, 1999) pojednávající o vztahu ekologické degradace zdrojů a násilných konfliktů v kontextu chudých, na zemědělství závislých a populačně rostoucích společností. Z tohoto pohledu není koncepce původní a lze ji kritizovat ze sklonu k demografickému determinismu či z neschopnosti vysvětlit kontrastní případy populačně rostoucích společností, kterým se daří adaptovat, odvrátit revoluci a udržet politickou stabilitu (srov. Gleditsch, 1998).

9. Obrat ke kultuře: Ideologie, diskurz a význam

K „obratu ke kultuře“ došlo v 80. a 90. letech 20. století (Foran, 1997). Bez konceptu kultury, ideologie či diskurzu nelze podle této perspektivy revolucím porozumět. V příčinách, dynamice i výsledcích revoluce totiž hrají roli kulturní praktiky a orientace. Jde zejména o systémy sdílených významů, jež dodávají smysl jednání (Alexander, 2011).

Zčásti se jedná o teoretickou reakci na íránskou revoluci (1978–9), avšak snaha vysvětlit ji s pomocí šíitského islámu záhy ukázala na meze přístupu. Ve skutečnosti bylo ve hře vícero opozičních diskurzů – islamistický, komunistický a sekulárně nacionalistický. Islamisté samotní se navíc diferencovali do tří proudů, přičemž ale většina kleriků zůstávala neutrální nebo podporovala diktaturu. Také studenti a vzdělaná střední vrstva inklinovali k různým diskurzům. A ke všemu řada skupin vyznávajících islám na revoluci neparticipovala (Foran, 1997).

Třeba T. Skocpol zprvu neuznávala roli aktéra či ideologií a tvrdila, že revoluce jimi nejsou vytvářeny, nýbrž přicházejí ze strukturálních příčin. Nicméně později rozlišila kulturní idiomy a ideologie. *Kulturní idiomy* jsou dlouhodobé, anonymní a sociálně rozmanité součásti kultury. *Ideologie* jsou oproti tomu záměrné a vědomě utvářené systémy interpretací, jež jsou v daném čase konstruovány selektivním výběrem z kulturních idiomů s cílem dosahovat politických cílů. Přitom jsou ideologie součástí mocenského konfliktu o kontrolu státu. *Vždy reagují na strukturální podmínky*, jsou s nimi v interakci (Skocpol, 1985).

John Foran (1997) do kauzálního řetězce mezi kulturní idiomy a ideologie zavádí jako mezičlánek pluralitu *politických kultur opozice*. Před revolucí sdílí různé sociální skupiny různé kultury opozice. Ty jsou generovány v kontradikci vůči státu, přičemž jsou ukotveny ve zkušenosti lidí dané sociální skupiny. Odrážejí sdílené víry, historickou zkušenost a kolektivní paměť odporu. Nejsou tak formalizované jako ideologie, nicméně pomáhají

spojovat jedince tím, že jim nabízejí kritické porozumění řádu, ve kterém žijí. Jde o soubor diskursivních praktik, které mohou zformovat revoluční koalice. Například Roger Chartier (1991) v analýze Velké francouzské revoluce pokládal za jednu z takových politických kultur opozice osvícenství. Nabádalo ke kritickému myšlení, vzniku veřejné sféry a k odporu vůči autoritě církve a monarchie. Hlubší kulturní změny spjaté se sekularizací pak podemílaly legitimitu absolutního monarchy, který přicházel o božský status.

10. Obrat k novým médiím: Arabské revoluce jako facebookové revoluce?

Digitální média, mobilní telefony a internet změnily způsob, jakým spolu na Blízkém východě političtí aktéři komunikují. Z interakce vzdělané generace a nových médií vzešla nová politická kvalita. Nespokojenost s arabskými režimy byla přítomna dlouhodobě, frustrace však samy o sobě k propuknutí revoluce nestačily. Nejprve muselo dojít ke „kognitivnímu osvobození“. Vzájemně izolovaní jedinci a skupiny musí pochopit, že se svými kritickými názory nejsou osamocení a v menšině, že sdílí pobouření s mnoha dalšími.

Sociální média ve druhém kroku umožňují, aby se dosud izolovaní jedinci a skupiny sdílející podobné názory a emoce našli a spojili. Umožňují, aby se roztržštěné, lokalizované a tematicky specifické disenty sítovaly a propojovaly do rozsáhlejšího a propojenějšího hnutí nadaného kolektivním vědomím. Buduje se tak solidarita a vzniká pocit virtuální komunity. Ve vzniklé online veřejné sféře se buduje konsenzus ohledně nutnosti režim změnit. Digitální média tak umožňují akumulovat sociální kapitál tvořený rozsáhlými sítěmi disponibilních vztahů, jež je možno mobilizovat pro kolektivní akci.

Ve třetí fázi se virtuální síť zhmotňuje na ulicích. Z virtuálního veřejného prostoru se přelévají do fyzického veřejného prostoru. Solidarita a důvěra vybudovaná na internetu se překlápá do solidarity mezi demonstranty. Rychlost mobilizace je přitom daná tím, že se realizují vztahy předtím rozvíjené na internetu. Nová média přitom umožňují také koordinaci protestujících založenou na vzájemné propojenosti a podrobné obeznamenosti s aktuálním vývojem, kdy sledují informace online a flexibilně se jim přizpůsobují. Mobilizace nových protestujících a jejich koordinace je navíc umocněna tím, že síť virtuálních přátel na Facebooku bývají zakořeněné v důvěryhodném prostředí reálných přátelských či příbuzenských sítí. Unikátní je zde také nový model vůdcovství, kdy v čele revoluce není jediný charismatický vůdce či šéf opoziční strany. Nová média totiž umožňují neformální, decentralizované a široce distribuované vůdcovství. Režimy jsou pak bezradné, protože nefunguje strategie pozatýkání vůdců protestů.

Ve čtvrté fázi protestující s pomocí médií přitahují pozornost nerozhodnuté části domácího publika a také mezinárodního společenství. Digitální média mezi demonstrujícími také mohly přispět ke zdrženlivosti policie a armády. Pokud se celý svět díval, zdráhaly se použít maximální násilí. Vojáci byli nahráváni, nemohli si dopřát pocitu beztrestnosti. Navíc branci z facebookové generace si uvědomovali spřízněnost s demonstranty. Také postup policie mohl být bez rozšíření nových médií brutálnější. A pokud i přesto režimy nasadily armádu (Libye, Sýrie, Jemen), násilí bylo dokumentováno, medializováno a vyprovokovalo reakci mezinárodní komunity. Režim proto v rámci informační války zkouší vypnout síť operátorů a blokovat internet, správci populárních facebookových účtů jsou

zatýkáni a stupňují se útoky na novináře. Internet je také ve snaze anticipovat budoucí demonstrace a odhalovat aktivisty monitorován (Howard & Hussain, 2011).

Problémem teorie je, že ve skutečnosti jde o implicitní zobecnění specifické egyptské a tuniské revoluce. Dále autoři tendují k technologickému determinismu, když tvrdí, že revoluce propukly v těch zemích, kde byl internet nejrozšířenější. Nejrozšířenější však byl v bohatých zemích Zálivu, kde s výjimkou Bahrajnu k revolucím nedošlo. Kromě toho například egyptská revoluce dále eskalovala i v situaci, kdy režim vysadil signál mobilních operátorů a občany odštěhl od internetu, což implikuje klíčovou roli verbální komunikace tváří v tvář na úrovni primárních skupin, jako jsou rodiny, sousedské komunity a neformální sítě přátel či kolegů. Dále autoři podceňují politickou roli satelitních televizí a schopnost režimů využít internet ke svým cílům. Podceňují ale i jistou dvousečnost informační expanze, která po zabřednutí (po)revoluční Libye, Sýrie a Jemenu do občanské války naopak spíše tlumila další revoluční nadšení a generovala spíše touhu po bezpečí a stabilitě namísto revoluční anarchie. Takže vidíme, že klíčovou roli nehrají jen média a jejich expanze, ale také mediální obsahy jimi šířené a především pak jejich interpretace aktéry. Konečně⁵, tato perspektiva se sice tváří jako nový přístup, nicméně starší typy médií – počínaje tiskem či rozhlasem a audiokazetami či videokazetami konče – sehrály svou roli i v případě většiny předchozích historických revolucí (viz ubohý projev Miloše Jakeše šířený na kazetách).

Závěr

Většina zde představených perspektiv se soustředí na explanaci příčin revolucí, některé zohledňují i jejich průběh či výsledek. Některé teorie se podrobně zabývají aktéry, jiné se zaměřují na struktury. Každá z perspektiv je tak svým specializovaným pohledem na komplexní realitu omezená a jednostranná. Redukuje ji záměrným zdůrazňováním vybraného aspektu revoluční situace, který je schopna teoreticky zvládnout a specializovaně rozpracovat, zatímco odhlíží od ostatních relevantních souvislostí. Při analýze konkrétních historických revolucí se proto doporučuje eklektická kombinace či syntéza vícero perspektiv. Tak, aby bylo možné využít silné a potlačit slabé stránky každé z teorií a komplexní realitu uchopit ve všech relevantních souvislostech (Sztompka, 1994; Foran, 1997b).

Široký záběr nabízí klasik P. Sorokin se svou ambiciózní koncepcí založenou na kombinaci procesů na makro a mikroúrovni („slabost shora a tlak zdola“) a také S. P. Huntington všímající si nerovnovážného tempa vývoje jednotlivých dimenzí společenské makrostruktury a následně se snažící stopovat dopady této nerovnovážnosti na úrovni politických aktérů při formování revoluční koalice. Relativně široký záběr potenciálně nabízí také perspektiva strukturalistů, která vyzývá k analýze komplexních vztahů mezi jednotlivými prvky revoluční situace, a to na mikro, mezo i makroúrovni mezinárodního systému.

Další přístupy jsou oproti tomu již úzce specializované a jejich úspěch závisí právě na schopnosti vyhmátnout specifické a dílčí jevy či procesy a přitom ukázat na jejich dů-

---

⁵ Zde vděčím opět připomínce anonymního recenzenta.

ležitost při analýze revoluční situace. Zatímco se ekonomický pohled Mancura Olsona soustředí na destabilizační roli ekonomického růstu, státocentrický přístup se podobně úzce specializuje na klíčovost role charakteru a momentální kondice státního režimu. Podobě se sociálně-psychologický přístup soustředí na frustrace mas, jakkoliv se tyto subjektivní „nálady“ snaží usouvztažnit s širšími a objektivními politickými a ekonomickými procesy.

O novějších „obratech“ v teoretizování o revolucích pak lze říci, že svým specializovaným pohledem „vyzobávají“ aspekty revoluční reality, jež dosavadní teorie přehlížely a svou kariéru založily právě na tom, že tato bílá místa na mapě dosavadního poznání identifikovaly. Do této kategorie patří obrat ke genderu, kultuře a demografii, ale také k novým médiím, který ilustruje impulsy, jež teoriím revoluce dává sociální a technologická změna. Inspirace zde přitom poskytuje obecný vývoj sociologické teorie (viz obrat ke kultuře či genderu), ale také vývoj odehrávající se ve společnosti jako takové (viz desekularizace, nové technologie). Také tyto specializované teorie se však vždy snaží ukázat, jakými kauzálními mechanismy je daný dílčí aspekt reality propojen s těmi dalšími a jak to vše souvisí s výskytem revolucí. Rozhodně se tedy nejedná o naivní jednofaktorové teorie zjednodušeně pracující s monokauzálními vysvětleními.

Problém míry specializace jednotlivých teorií lze ilustrovat nejen jejich vzájemným srovnáním, ale také jejich konfrontací s komplexní realitou konkrétních historických revolucí. Pro ilustraci jsme zvolili teoretický model vyvinutý pro explanaci příčin tzv. arabského jara (podrobně viz Černý, 2014), na kterém budeme zároveň demonstrovat potenciál syntézy starých i nových teorií revoluce. Jádrem modelu vychází z konceptu nerovnoměrné modernizace S. P. Huntingtona, kdy na Blízkém východě v posledních padesáti letech dochází ke kolizi velmi rychlé demografické a sociální změny, pomalejší, nerovnoměrné a rentiérstvím deformované změny ekonomické a konečně neměnných politických systémů. Výsledkem kolize či interakcí vzájemně nesynchronizovaného tempa vývoje v těchto třech základních dimenzích sociální změny jsou pak také tři obecné deficity dlouhodobě pocítované na mikroúrovni: deficit prosperity, deficit demokracie a deficit bezpečí. Tyto deficity jsou pak jako frustrující pocítovány aktéry na mikroúrovni, čehož implikace domýšlí koncepce Gurra a Daviese.

Strukturalistický přístup je inspirativní v tom, že výchozí model nerovnoměrné změny doplňuje o širší mezinárodněpolitický a mezinárodněekonomický rámec a zdůrazňuje také roli vztahů či interakcí mezi jednotlivými prvky modelu. Kulturologický obrat zase výchozí model nerovnoměrné modernizace doplňuje o širší kulturní kontext. To umožňuje analyzovat zdroje významů, jež kultura v kontextu nerovnoměrné změny a pocítovaných deficitů poskytuje revolučním aktérům (historická paměť, kultury protestu, ideologie, islám).

V rámci komplexního výchozího modelu nerovnoměrné modernizace inspirovaného Huntingtonem se však mohou snadno uplatnit také dílčí teorie, jež dokáží specializovaně rozpracovat roli jednotlivých dimenzí nerovnoměrné modernizace. Státocentrický přístup se zaměřením na politickou modernizaci se tak v našem modelu může zaměřit na revoluční konsekvence dlouhodobé existence autoritářských režimů s nízkou kapacitou vládnout. Ekonomický přístup Olsona hovořící o roli rychlého ekonomického růstu zase může zohlednit skutečnost, že řada arabských režimů byla před revolucí chválena Světovou bankou za vynikající makroekonomický vývoj a neoliberální reformy. A obrat

k demografii a k novým médiím přináší inspiraci pro samostatnou analýzu sociální a demografické dimenze modernizace.

Konečně, pro analýzu kauzálních mechanismů (přechod mezi makro a mikro rovinou modelu) je inspirativní sociálně-psychologická perspektiva a především perspektiva státocentrická, která má blízko k teoriím sociálních hnutí a podrobně se zabývá rovinou aktérů, jejich organizací a formováním revolučních koalic. Nicméně různě podrobně rozpracované jsou kauzální mechanismy také u dalších teoretických perspektiv. Užitečný na této úrovni analýzy může být také obrat ke genderu, jakkoli se tato perspektiva do našeho modelu promítá nejméně.

LITERATURA

- Alexander, J. (2011). *Performative Revolution in Egypt: An Essay in Cultural Power*. London: Bloomsbury.
- Černý, K. (2014). Arab Revolutions and Political Islam: A Structural Approach. In J. Arnason & I. Karolewski (ed.), *Religion and Politics: Annual of European and Global Studies* (pp. 183–209). Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Davies, J. (1962). Toward a theory of revolution. *American Sociological Review*, 27(1), 5–19.
- Etzioni, A. (2004). *From Empire to Community: A New Approach to International Relations*. New York: Palgrave Macmillan.
- Foran, J. (1997). Discourses and Social Forces: The Role of Culture and Cultural Studies in Understanding Revolutions. In J. Foran (ed.), *Theorizing Revolutions* (pp. 203–226). London: Routledge.
- Foran, J. (1997b). The Comparative-Historical Sociology of Third World Social Revolutions: Why a Few Succeed, Why Most Fail. In J. Foran (ed.), *Theorizing Revolutions* (pp. 227–267). London: Routledge.
- Giddens, A. (2013). *Sociologie: Aktualizované a rozšířené vydání revidované Philipem W. Suttonem*. Praha: Argo.
- Gleditsch, N. P. (1998). Armed Conflict and the Environment: A Critique of the Literature. *Journal of Peace Research*, 35(3), 381–400.
- Goldstone, J. (1997). Population Growth and Revolutionary Crises. In J. Foran (ed.), *Theorizing Revolutions* (pp. 102–122). London: Routledge.
- Goodwin, J. (1997). State-Centered Approaches to Social Revolutions: Strengths and Limitations of a Theoretical Tradition. In J. Foran (ed.), *Theorizing Revolutions* (pp. 11–37). London: Routledge.
- Gurr, T. (1970). *Why Men Rebel*. Princeton: Princeton University Press.
- Hauser, M. (2007). Marxova dynamická sociologie. In J. Šubrt (ed.), *Historická sociologie* (pp. 39–72). Plzeň: Aleš Čeněk.
- Holubec, S. (2010). Sociální konflikty a revoluce v historické sociologii Michaela Manna, Charlese Tillyho a Thedy Skocpolové. *Historická sociologie*, 2(1), 81–102.
- Holubec, S. (2013). Politické revoluce v historické sociologii Michaela Manna, Charlese Tillyho a Thedy Skocpolové. In J. Šubrt & Š. Pfeiferová (ed.), *Sociální změna* (pp. 10–47). Praha: Univerzita Karlova v Praze, Fakulta humanitních studií.
- Homer-Dixon, T. & Blitt, J. (1998). *Ecoviolence: Links Among Environment, Population, and Security*. Oxford: Rowman and Littlefield Publishers.
- Homer-Dixon, T. (1999). *Environment, Scarcity, and Violence*. Princeton: Princeton University Press.
- Howard, P. & Hussain, M. (2011). The Role of Digital Media. *Journal of Democracy*, 22(3), 35–48.
- Hroch, M. (1981). *Buržoazní revoluce v Evropě*. Praha: Svoboda.
- Hroch, M. & Kubišová, V. (1990). *Velká francouzská revoluce a Evropa*. Praha: Svoboda.
- Hroch, M. (2007). Revoluce – pokus o typologii. In Z. Machát, O. Slačálek & M. Znoj (ed.), *Nezapomenuté historie* (pp. 10–22). Brno: Doplněk, 2007.
- Huntington, S. P. (1968). *Political Order in Changing Societies*. New Haven: Yale University Press.
- Chartier, R. (1991). *The Cultural Origins of the French Revolution*. London: Duke University Press.
- Jeřábek, H. (2014). *Slavné sociologické výzkumy (1899–1949)*. Praha: Slon.
- Kaplan, K. (1993). *Nekrvavá revoluce*. Praha: Mladá fronta.
- Keller, J. (1990). *Sociologie konfliktu*. Brno: Masarykova univerzita.

- Keller, J. (1997). *Úvod do sociologie*. Praha: Slon.
- Keller, J. (2004). *Dějiny klasické sociologie*. Praha: Slon.
- Keller, J. (2007). *Teorie modernizace*. Praha: Slon.
- Klofáč, J. & Tlustý, V. (1965). *Soudobá sociologie*. Praha: NPL.
- Krejčí, J. (1968a). Sociologický model revolučního procesu. *Sociologický časopis*, 4(2), 159–173.
- Krejčí, J. (1968b). Sociologický model revolučního procesu. *Sociologický časopis*, 4(6), 635–649.
- Krejčí, J. (1992). *Dějiny a revoluce*. Praha: Naše vojsko.
- Kuznets, S. (1955). Economic Growth and Income Inequality. *American Economic Review*, XLV, 1–28.
- Lederer, E. (1940). *State of the Masses: The Threat of the Classless Society*. New York: Norton and Company.
- Lederer, E. (2006). On the Sociology of World War. *European Journal of Sociology*, 47(2), 241–268.
- Mareš, P. (1999). *Sociologie nerovnosti a chudoby*. Praha: Slon.
- Marx, K. & Engels, B. (1973). *Komunistický manifest*. Brno: Blok.
- Masaryk, T. G. (1913). *Rusko a Evropa*. Praha: Jan Laichter.
- Masaryk, T. G. (1925). *Světová revoluce*. Praha: Orbis.
- Maslow, A. (2014). *O psychologii bytí*. Praha: Portál.
- Merton, R. (1957). *Social Theory and Social Structure*. Glencoe: Free Press.
- Moghadam, V. (1997). Gender and Revolutions. In J. Foran (ed.), *Theorizing Revolutions* (pp. 137–167). London: Routledge.
- Olson, M. (1963). Rapid Growth as a Destabilizing Force. *Journal of Economic History*, 23(4), 529–552.
- Petrusek, M. (2006). *Století masových médií, extrémů, rebelií a revolucí*. Letní filmová škola v Uherském hradišti.
- Petrusek, M. (2007). Pitirim A. Sorokin: Sociologie jako věda o kulturních super-systémech. In J. Šubrt (ed.), *Historická sociologie* (pp. 151–169). Plzeň: Aleš Čeněk.
- Pullmann, M. (2007). Sociální předpoklady diktatur a demokracií: Barrington Moore a makrohistorické komparace. In J. Šubrt (ed.), *Historická sociologie* (pp. 305–311). Plzeň: Aleš Čeněk.
- Rostow, W. W. (1960). *The stages of economic growth: A non-communist manifesto*. Cambridge, MA: Cambridge University Press.
- Skocpol, T. (1979). *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia, and China*. Cambridge, MA: Cambridge University Press.
- Skocpol, T. (1985). Cultural Idioms and Political Ideologies in the Revolutionary Reconstruction of State Power. *Journal of Modern History*, 57(1), 89–96.
- Sorokin, P. (1967). *The Sociology of Revolution*. New York: Howard Fertig.
- Soros, G. (2002). *O globalizácii*. Bratislava: Kalligram.
- Suk, J. (2003). *Labyrintem revoluce*. Praha: Prostor.
- Sztompka, P. (1994). *The Sociology of Social Change*. Cambridge, MA: Blackwell Publishers.
- Šmahel, F. (1993a). *Husitská revoluce I.: Doba vymknutá z kloubů*. Praha: Historický ústav AVČR.
- Šmahel, F. (1993b). *Husitská revoluce II.: Kořeny české reformace*. Praha: Historický ústav AVČR.
- Šmahel, F. (1993c). *Husitská revoluce III.: Kronika válečných let*. Praha: Historický ústav AVČR.
- Šmahel, F. (1993d). *Husitská revoluce IV.: Epilog bouřlivého věku*. Praha: Historický ústav AVČR.
- Šubrt (2007, 2008a, 2008b, 2010, 2013, 2014). *Soudobá sociologie I., II., III., IV., V., VI*. Praha: Karolinum.
- Tilly, Ch. (1978). *From Mobilization to Revolution*. Reading, MA: Addison-Wesley.
- Tilly, Ch. (1986). *The contentious French*. Cambridge, MA: The Belknap Press.
- Tilly, Ch. (1993). *European Revolutions, 1492–1992*. Oxford: Blackwell.
- Tilly, Ch. (2006). *Politika kolektivního násilí*. Praha: SLON.
- Tilly, Ch. (2006b). *Regimes and Repertoires*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Tocqueville, A. (2003). *Starý režim a Revoluce*. Praha: Academia.
- Velký sociologický slovník* (1996). Praha: Karolinum.
- Wickham-Crowley, T. (1997). Structural Theories of Revolution. In J. Foran (ed.), *Theorizing Revolutions* (pp. 38–72). London: Routledge.
- Znebežánek, F. (2007). Ralf Dahrendorf: Historické proměny třídních konfliktů. In J. Šubrt (ed.), *Historická sociologie* (pp. 266–281). Plzeň: Aleš Čeněk.
- Znebežánek, F. (2015). *Sociologie konfliktu*. Praha: Slon.

Karel Černý je sociolog působící na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze. Zabývá se teoriemi civilizací, sociální změny a konfliktu. Tématicky se orientuje na srovnávací historickou sociologii současného arabského světa či na muslimské menšiny v západních společnostech. V rámci Fulbrightova stipendia pobýval (2012–2013) na Kalifornské univerzitě, získal cenu Jaroslava Krejčího (2012) udělovanou na půdě Akademie věd ČR a vedl grant GAČR rozkrývající příčiny arabských revolucí (2013–2015). Vydal monografii *Svět politického islámu* (2012) a je editorem knihy *Nad Evropou půlměsíc* (2015).